ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

6 Μαΐου 2015

Υπό την αιγίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας
του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ - ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΑ
ΑΘΗΝΑ 2019

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΗΜΕΡΙΔΑΣ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΣΠΥΡΟΥ ΙΑΚΩΒΙΔΗ

ISBN 978-960-354-490-6

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....11
Ν. Πολυχρονάκου Σγουρίτσα

Αντί προλόγου.....15
Άννα Παπαδημητρίου Γραμμένου

ΠΡΟΣΩΠΙΚΕΣ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΕΣ

Οφειλές στον Καθηγητή Σπύρο Ιακωβίδη. *Χαιρετισμός*.....19
Αναστασία Παπαδία-Λάλα

Αναμνήσεις από ένα Καθηγητή Αρχαιολογίας, τον Σπ. Ιακωβίδη.....23
Νάγια Πολυχρονάκου Σγουρίτσα

Επίμετρον.....32
Όλγα Κατσιαρδή-Hering

Οι παλαιοί μαθητές του θυμούνται τον Σπύρο Ιακωβίδη.....33
Αγλαΐα-Νέλλη Κάσδαγλη

«Κύριε, Υποκλίνομαι».....37
Ελένη Σπ. Μπάνου

Αναστηλωτικές εργασίες στις Μυκήνες με τον Σπύρο Ιακωβίδη.....39
Κλαίρη Παλυβού

Αναμνήσεις από τις Μυκήνες και το δάσκαλό μου
Μνήμες που δε σβήνει ο χρόνος.....45
Μαίρη Ξυπνητού

Αρχαιολογικά και άλλα πάρεργα του Σπύρου Ιακωβίδη
για τη Βοιωτία.....51
Βασίλειος Αραβαντινός

Σπύρος Ιακωβίδης: ποιότητα και αγάπη συνεπιβάλλονται.....71
Κώστας Μπουραζέλης

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΚΑΤΑΘΗΚΕΣ

Πρότυπα και επιβιώσεις
Η περίπτωση των μινωικών «δεξαμενών καθαρμού».....77
Ελένη Σπ. Μπάνου

Προμυκηναϊκός Ορχομενός
Παρατηρήσεις στην ακολουθία των κατώτερων στρωμάτων.....95
Καλλιόπη Σαρρή

Πειρατές, Hapiru και Μισθοφόροι στην Ανατολική Μεσόγειο
κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού 113
Κώστας Κοπανιάς

Ανδρών επιφανών. Εικονιστικές κύλικες με παραστάσεις
ανθρώπινων μορφών από τις Μυκήνες.....127
Βασιλική Πλιάτσικα

Η Μυκηναϊκή Ακρόπολη της Μιδέας
Η συμβολή του έργου του Σπύρου Ιακωβίδη στην έρευνά της 151
Καίτη Δημακοπούλου

Σχετικά με τους μυκηναϊκούς κωνίσκους (conuli) 167
Ελένη Ανδρίκου

Αναπαριστώντας όψεις της ζωής στην προϊστορική Κρήτη και Κύπρο.
Τα πήλινα ομοιώματα 183
Ελένη Μαντζουράνη

Two new chamber tombs of the late
11th-early 10th c. BC in Lindos. A first presentation.....199
F. Zervaki

Post-Mycenaean burials from Lindos 223
Tina McGeorge

Πειρατές, Hapiru και Μισθοφόροι στην Ανατολική Μεσόγειο

κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού[1]

Κώστας Κοπανιάς
Επίκουρος Καθηγητής Αρχαιολογίας Ανατολικής Μεσογείου
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Στα αρχεία των διαφόρων ανακτόρων της Ανατολικής Μεσογείου σπάνια αναφέρονται γεγονότα αρνητικά για τον εκάστοτε ηγεμόνα· ακόμη και οι ήττες περιγράφονται ως νίκες στα επίσημα κείμενα και μνημεία. Μόνον έμμεσες αναφορές σώζονται συνήθως για γεγονότα που μείωναν την αίγλη του βασιλιά, όπως κοινωνικές αναταραχές, εχθρικές επιδρομές κ.ά. Επίσης, κανείς ηγεμόνας δεν παραδεχόταν στα έγγραφά του ότι μία στρατιωτική επιτυχία του δεν οφειλόταν μόνο στην γενναιότητα του ιδίου και του στρατού του, αλλά και στην βοήθεια ξένων μισθοφόρων. Δεν αποτελεί λοιπόν έκπληξη το γεγονός ότι στα σωζόμενα κείμενα είναι ελάχιστες οι αναφορές σχετικά με την δράση πειρατών και μισθοφόρων στην Ανατολική Μεσόγειο κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού (ΥΕΧ). Στο παρόν κείμενο θα γίνει κριτική επισκόπηση των σχετικών πηγών.

1. Αφιερώνω αυτό το κείμενο στην μνήμη του Σπυρίδωνος Ιακωβίδη, ενός από τους σημαντικότερους Έλληνες αρχαιολόγους. Επίσης, ευχαριστώ θερμά την ομοτ. Καθηγήτρια Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα για την πρόσκληση να συμμετάσχω στην Ημερίδα στην μνήμη του Σπ. Ιακωβίδη.

Αρχαιολογικές Πηγές

Ελάχιστα είναι τα αρχαιολογικά ευρήματα που παραπέμπουν στην δράση μισθοφόρων ή πειρατών[2]. Κατ' αρχάς, ένας αποσπασματικά σωζόμενος πάπυρος από βασιλικό ναΐσκο κοντά στο βασιλικό ανάκτορο της Amarna, στον οποίον απεικονίζονται τρεις ομάδες πολεμιστών: Αιγύπτιοι, Λίβυοι και πιθανότατα Μυκηναίοι[3]. Οι Schofield και Parkinson θεώρησαν ότι πρόκειται για παράσταση μυκηναίων μισθοφόρων που βοηθούν αιγυπτίους στρατιώτες σε μάχη εναντίον Λιβύων[4]. Ωστόσο, λόγω της θραυσματικής κατάστασης του παπύρου δεν μπορεί να αποκλεισθεί και το ενδεχόμενο να συμβαίνει το αντίθετο, δηλαδή οι Μυκηναίοι να πολεμούν μαζί με τους Λιβύους εναντίον των Αιγυπτίων[5]. Αυτό το δεύτερο ενδεχόμενο είναι λιγότερο πιθανό, επειδή πάνω από 600 μυκηναϊκά αγγεία εισήχθησαν στο ανάκτορο της Αμάρνα την περίοδο που χρονολογείται ο πάπυρος, γεγονός που αποδεικνύει την ύπαρξη στενών εμπορικών σχέσεων της αιγυπτιακής βασιλικής αυλής με τον μυκηναϊκό κόσμο[6].

Σε οχυρό κτίσμα στο Αμμάν, που χρονολογείται στην ΥΕΧ ΙΙΒ (και ίσως συνεχίζει να χρησιμοποιείται μέχρι και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου), βρέθηκε ιδιαίτερα μεγάλη συγκέντρωση μυκηναϊκής κεραμικής, η οποία ερμηνεύθηκε ως ένδειξη για την παρουσία εμπόρων ή μισθοφόρων από το Αιγαίο[7]. Πρόκειται για μία ενδιαφέρουσα ερμηνεία, που όμως δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

Ένα ακόμη, αδημοσίευτο, εύρημα στη θέση Κανάκια Σαλαμίνος αποτελεί η ορειχάλκινη φολίδα πανοπλίας, που κοσμείται με την Δέλτο του Ραμσή ΙΙ. Είναι πιθανόν ότι ο κάτοχός της την απέκτησε είτε ως λάφυρο είτε ως δώρο για την μισθοφορική συμμετοχή του στον αιγυπτιακό στρατό[8]. Δεν διαθέτουμε όμως δεδομένα που να επιβεβαιώνουν κάποιο απ' αυτά τα σενάρια.

Γραπτές Πηγές

Τα σωζόμενα κείμενα μας προσφέρουν περισσότερα δεδομένα, καθώς αναφέρονται και στις πειρατικές επιδρομές στην θάλασσα, αλλά και στη δραστηρι-

2. Για μία αναλυτική συζήτηση, βλ. Jung 2009.

3. Βρετανικό Μουσείο ΕΑ 74100.

4. Schofield και Parkinson 1994 και 1995· Cline 1995, 270-271· Mee 2008, 379· Mumford 2015, 101 υποσ. 41.

5. Manassa 2003, 81 υποσ. 22.

6. Kelder 2010, 131. Για τα κείμενα και τα αρχαιολογικά ευρήματα που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη σχέσης μεταξύ της Αιγύπτου και του Μυκηναϊκού κόσμου κατά τον 14ο και τον 13ο αιώνα, βλ. Panagiotopoulos 2007· Kopanias 2015.

7. Mumford 2015, 101.

8. Salimbeti και D'Amato 2015, 23.

ότητα των ληστών στην ξηρά. Στις επιστολές της Αμάρνα αναφέρονται επιθέσεις ληστών σε διπλωματικές αποστολές και εμπορικά καραβάνια[9]· συχνά οι έμποροι δολοφονούνταν[10] και έτσι τα καραβάνια έπρεπε να συνοδεύονται από ένοπλη φρουρά[11]. Ακόμη σοβαρότερη όμως ήταν η απειλή των Hapiru (εναλλακτικά Habiru ή Apiru), οι οποίοι αναφέρονται σε τουλάχιστον 50 επιστολές υποτελών ηγεμόνων της Αιγύπτου στην Παλαιστίνη[12]. Δεν πρόκειται για κάποιο λαό, αφού οι Hapiru δεν συνδέονταν με μία συγκεκριμένη πόλη, αλλά φαίνεται ότι είχαν διαφορετική καταγωγή και μιλούσαν διάφορες γλώσσες. Αυτός ο όρος περιγράφει ανθρώπους που είχαν διαρρήξει τους κοινωνικούς δεσμούς, είχαν εγκαταλείψει τις πόλεις τους και άρα δεν βρίσκονταν πλέον υπό την εξουσία κάποιου βασιλιά[13]. Επρόκειτο ουσιαστικά για περιπλανώμενους φυγάδες, οι οποίοι θεωρούνταν ιδιαιτέρως σοβαρή απειλή για την έννομη τάξη[14]. Συχνά δραστηριοποιούνταν ως ληστές, απειλώντας ακόμη και μεγάλα αστικά κέντρα[15], ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις κατόρθωσαν να θέσουν υπό τον έλεγχό τους κάποιες μικρές πόλεις[16]. Εκτός από τους Hapiru, στα κείμενα αναφέρονται και οι Shasu, αν και δεν είναι σαφές το πώς διαφοροποιούνταν από τους Hapiru· στον Πάπυρο Anastasi I γίνεται αναφορά σε μία «περιοχή των Shasu», ίσως κοντά στην πόλη Afqa του Λιβάνου, οι οποίοι θεωρούνταν επικίνδυνοι για τους Αιγυπτίους[17].

Συχνά οι Hapiru προσέφεραν τις υπηρεσίες τους σε διαφόρους βασιλείς και πολεμούσαν για αυτούς[18]. Σε κείμενο του ύστερου 17ου αι. από το Mari αναφέρονται 438 πολεμιστές Hapiru που τελούσαν υπό τις διαταγές τριών ηγετών τους[19]. Σε κείμενα από το Alalakh αναφέρονται 1400 Hapiru πολεμιστές, που βρίσκονταν στην υπηρεσία του ανακτόρου, προφανώς ως μισθοφόροι[20]· ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά ότι 80 απ' αυτούς διέθεταν άρματα,

9. EA 7: 73-82: Moran 1992, 14.

10. EA 8: Moran 1992, 16.

11. EA 199, EA 255 και ίσως EA 308.

12. Παλαιότερα οι Habiru συσχετίζονταν με τους Εβραίους· ωστόσο, αυτό δεν γίνεται πλέον αποδεκτό από την πλειονότητα των μελετητών, βλ. Na'aman 2005a.

13. Killebrew 2014, 147.

14. EA 67:17· EA 73:29· EA 74:29, 36· EA 185· EA 186· EA 254:34· EA 298:27.

15. EA 68:12-18· EA 75:10, 27· EA 77:24, 29· EA 79:10, 20· EA 81:13· EA 82:9· EA 83:17· EA 85· EA 88:34· EA 90:25· EA 91:5· EA 111:21· EA 116:38· EA 117:58, 94· EA 118:38· EA 121:21· EA 130:38· EA 144:26, 30· EA 148:43, 45· EA 179:22· EA 185· EA 186· EA 189 rev. 11, 17-8· EA 207:21· EA215:15· EA 243:20· EA 271:16· EA 272:17· EA 273:14· EA 274:13· EA 286:19, 56· EA 287:31· EA 288:38· EA 289:24· EA 290:13, 24· EA 299:18, 26· EA 305:22· EA 313:6· EA 318:11.

16. Π.χ. την πόλη Ibirta (EA 104). Βλ. σχετικά Na'aman 2005b, 275.

17. Για την σχέση των όρων Hapiru, Shashu και Sutu, βλ. Na'aman 2005b, 276-278.

18. EA 71:21,29·EA 76:18·EA 87·EA 91:24·EA 104:54·EA 112:46·EA 132:21·EA 195:27·EA 197:30·EA 246: rev. 7.

19. Fleming 2012, 43.

20. AT 180-184·Ahlström 1986, 12· Marsio Cole 2004, 212.

γεγονός που φανερώνει ότι δεν προέρχονταν όλοι από χαμηλές κοινωνικές τάξεις. Στα σωζόμενα κείμενα δεν αναφέρεται το είδος της αμοιβής που λάμβαναν για τις υπηρεσίες τους. Όμως, σε επιστολή του Biridiya, ηγεμόνα της Megiddo, αναφέρεται ότι οι αντίπαλοί του πλήρωσαν με άργυρο Hapiru και Sutû για να τον πολεμήσουν[21]. Η απειλή των Hapiru συνέχισε να υφίσταται κατά την 19η Δυναστεία, κυρίως όμως για τα υποτελή βασίλεια της Αιγύπτου στην Χαναάν[22].

Φαίνεται ότι επιδρομές ληστρικού χαρακτήρα πραγματοποιούσαν και κάποιοι ηγεμόνες[23]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα χεττιτικό κείμενο που είναι γνωστό στην βιβλιογραφία ως το Κατηγορητήριο του Madduwatta και χρονολογείται στην περίοδο βασιλείας του Arnuwanda I, αλλά αναφέρεται σε γεγονότα που διαδραματίσθηκαν όταν ακόμη βασίλευε ο Tudhaliya I/II[24]. Ο χετταίος βασιλιάς μέμφεται τον υποτελή του Madduwatta, μεταξύ άλλων, επειδή πραγματοποίησε επιδρομές κατά της Alashia (=Κύπρου) από κοινού με τον Attarissiya και τον ηγεμόνα της Piggaya[25]. Ο Madduwatta δεν το αρνήθηκε, ωστόσο, ισχυρίσθηκε ότι ο χετταίος βασιλιάς ποτέ δεν τον ενημέρωσε ότι η Alashia αποτελούσε κτήση του, καθώς και ότι ήταν διατεθειμένος να επιστρέψει στους Χετταίους τους αιχμαλώτους. Το κείμενο υπονοεί ότι οι επιδρομές του Madduwatta και των συμμάχων του κατά της Alashia ήταν συχνές. Είναι σαφές επίσης ότι ο στόχος τους δεν ήταν η κατάληψη εδαφών, αλλά η λεηλασία και απόκτηση αιχμαλώτων. Μία επιστολή του βασιλιά της Alashia προς τον αιγύπτιο βασιλιά, πιθανώς τον Akhenaten, δείχνει ότι επιδρομές πραγματοποιούνταν και κατά τα μέσα του 14ου αιώνα[26]. Ο βασιλιάς

21. EA 246· Moran 1992, 300.

22. Rata 2013, 94.

23. Χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του Piyamaradu, η οποία παρουσιάσθηκε αναλυτικά σε άλλη δημοσίευση, Kopanias 2018.

24. CHT 147·Beckman *et al.* 2011, 95 AhT 3: "§36' (rev. 84-90) [The report(?)] of Mulliyara: "I gave [the tablet to Madduwatta (saying)]: 'His Majesty said thus [...]: "Because [the land] of Alasiya belongs to My Majesty, [and the people of Alasiya] pay [me tribute—why have you continually raided it?" But] Madduwatta said thus: '[When Attarissiya and] the ruler [of Piggaya] were raiding the land of Alasiya, I often raided it too. But the father of His Majesty [had never informed] me, [nor] had His Majesty ever informed [me] (thus): "The land of Alasiya is mine—recognize it as such!" If His Majesty is indeed now demanding back the civilian captives of Alasiya, I will give them back to him. "And given that Attarissiya and the ruler of Piggaya are rulers independent of My Majesty, while (you), Madduwatta, are a servant of My Majesty—why have you joined up with [them]?"

25. Για τις πηγές σχετικά με την Αλασία, βλ. Mantzourani *et al.* (υπ. έκδ.).

26. Moran 1992, 111 αρ. EA 38: "(7-12) Why, my brother, do you say such a thing to me, "Does my brother not know this?" As far as I am concerned, I have done nothing of the sort. Indeed, men of Lukki, year by year, seize villages in my own country. (13-18) My brother, you say to me, "Men from your country were with them". My brother, I myself do not know that they were with them. If men from my country were (with them), send (them back) and I will act as I see fit. (19-22) You yourself do not know men from my country. They would not do such a thing. But if men from my country did do this, then you yourself do as you see fit."

της Alashia έγραψε στον βασιλιά της Αιγύπτου ότι άνδρες από την Lukka (=Λυκία) πραγματοποιούσαν κάθε χρόνο επιδρομές σε οικισμούς της χώρας του. Απαντώντας στα παράπονα του Φαραώ ότι υπήκοοι του βασιλιά της Alashia συμμετείχαν στις επιδρομές που γίνονταν σε παράκτιους οικισμούς της Αιγύπτου, ο τελευταίος απάντησε ότι δεν ευθύνεται ο ίδιος γι' αυτό, καθώς οι επιδρομείς δεν βρίσκονταν κάτω από τις διαταγές του.

Από τα δύο παραπάνω κείμενα καθίσταται σαφές ότι οι επιδρομές ληστρικού χαρακτήρα κατά της Alashia, αλλά και κατά της Αιγύπτου, αποτελούσαν συχνό φαινόμενο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις η Λυκία αποτελούσε το ορμητήριο των πειρατών που επέδραμαν κατά της Κύπρου και της Αιγύπτου. Όπως προκύπτει επίσης από τα δύο κείμενα, αυτοί οι πειρατές δεν ήταν μόνο Λύκιοι, αλλά προέρχονταν από διάφορες περιοχές[27]. Σίγουρα δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι μέχρι και τους κλασικούς χρόνους η Λυκία[28] και η Κιλικία[29] φημίζονταν για τους πειρατές τους.

Περαιτέρω πληροφορίες για την δράση των πειρατών αντλούμε από τις αιγυπτιακές πηγές. Σχετικές αναφορές σώζονται κυρίως σε στήλες που διαφήμιζαν την νίκη ενός αιγυπτίου βασιλιά εναντίον τους. Οι Αιγύπτιοι χρησιμοποιούσαν τον όρο *thr.w* για να αναφερθούν στους πειρατές· η χρήση του είναι σχετικά σπάνια και σ' αυτόν πιθανώς συμπεριελάμβαναν και τους Λαούς της Θάλασσας πριν αρχίσουν να τους προσδιορίζουν με τα εθνώνυμά τους[30]. Σε στήλη από το Ασουάν, που χρονολογείται στον δεύτερο χρόνο της βασιλείας του Ραμσή ΙΙ, αναφέρεται η νίκη του βασιλιά στο Δέλτα του Νείλου ενάντια σε «πολεμιστές από το Μεγάλο Πράσινο»[31]· ο όρος «Μεγάλο Πράσινο» αναφέρεται γενικά στην θάλασσα βόρεια της Αιγύπτου. Η στήλη Tanis του Ραμσή ΙΙ αναφέρει ότι κάποιοι Sherden πραγματοποίησαν πειρατικές επιδρομές σε παράκτιες πόλεις στο Δέλτα του Νείλου[32]. Ήδη στις επιστολές της Αμάρνα αναφέρεται ότι κάποιοι Širdanu υπηρετούσαν στην αιγυπτιακή φρουρά της Βύβλου, ωστόσο δεν είναι βέβαιο ότι οι όροι Širdanu και Sherden όντως ταυτίζονται[33]. Οι Sherden έλαβαν μέρος στην μάχη του Kadesh ως ένα από τα επίλεκτα σώματα του Αιγυπτιακού στρατού και ορισμένοι συμμετείχαν

27. Wachsmann 2000, 105.

28. Bryce 2005, 54.

29. Ormerod 1924, 190-247. Βλ. επίσης Casson 1991.

30. Helck 1971, 135-137· Manassa 2003, 78 αρ. 7. Ο όρος χρησιμοποιείται για πρώτη φορά την περίοδο της βασιλείας του Tutmose III: Darnell 1991, 135 υποσ. 60.

31. Kitchen 1979, 345: 7-9.

32. Kitchen 1985, 40-41: "The unruly Sherden whom no-one had ever known how to combat, they came boldly sailing in their warships from the midst of the sea, none being able to withstand them." Cifola 1994, 2· Adams - Cohen 2013, 645 αρ. 2.1.2· Emanuel 2013.

33. EA 81:16· EA 122:35· EA 123:15. Υπέρ της ταύτισης: Adams και Cohen 2013, 652· Salimbeti - D'Amato 2015, 30· contra Moran 1992, 393.

μάλιστα στην σωματοφυλακή του Ραμσή ΙΙ[34]. Συχνά στην βιβλιογραφία αναφέρονται ως μισθοφόροι[35], ωστόσο ο ίδιος ο αιγύπτιος βασιλιάς παρουσιάζει μία διαφορετική εικόνα:

"Τώρα η Μεγαλειότητά Του ετοίμασε το πεζικό και τα άρματά του και τους Sherden που αιχμαλώτισε η Μεγαλειότητά Του και έφερε μαζί του από την νίκη του δυνατού του χεριού· τους προμήθευσε όλα τα όπλα τους και τους δόθηκε το σχέδιο μάχης"[36].

Σύμφωνα με το συγκεκριμένο κείμενο οι Sherden είχαν αιχμαλωτισθεί σε κάποια παλαιότερη σύγκρουση, ίσως κατά την διάρκεια πειρατικών επιδρομών στο Δέλτα, όπως εκείνες που αναφέρονται στην στήλη Tanis[37]. Εκτός από τους Sherden, ο Ραμσής ΙΙ χρησιμοποιούσε επίσης Λιβύους και Νουβίους στρατιώτες, δηλαδή από περιοχές διαχρονικά εχθρικές προς την Αίγυπτο. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά στον Πάπυρο Anastasi I ότι ο Ραμσής ΙΙ έστειλε στρατιωτική ομάδα στην Χαναάν, η οποία αποτελούνταν από Sherden, Kehek, Meshwesh και Νουβίους πολεμιστές[38]. Κατά την διάρκεια της βασιλείας του Merenptah και αργότερα του Ραμσή ΙΙΙ πληροφορούμαστε ότι κάποιοι Sherden πολεμούσαν στο πλευρό των Αιγυπτίων, ενώ άλλοι ομοεθνείς τους είχαν συμπαραταχθεί με τους «Λαούς της Θάλασσας»[39]. Στα ανάγλυφα του Medinet Habu απεικονίζονται Sherden και ίσως Shekelesh να συμμετέχουν σ' ένα βασιλικό κυνήγι, γεγονός που φανερώνει ότι κάποιοι απ' αυτούς υπηρετούσαν απευθείας τον αιγύπτιο βασιλιά[40].

Πώς όμως κατόρθωσε ο αιγύπτιος βασιλιάς να εξασφαλίσει την υπακοή των αιχμαλώτων αντιπάλων του; Κατ' αρχάς τους εγκαθιστούσε σε μακρινά σημεία της επικράτειάς του, όπως προκύπτει και από την περίπτωση των Hapiru στην επιστολή από το Kumidi[41]. Εκεί ήταν υποχρεωμένοι να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στον βασιλιά είτε ως πολεμιστές είτε ως εργάτες[42]. Φαίνεται όμως ότι αργότερα τους παραχωρούνταν καλλιεργήσιμη γη, έτσι ώστε σταδιακά να ενσωματωθούν στην αιγυπτιακή κοινωνία. Αυτό έπραξαν οι Ραμσής ΙΙ, Merenptah και Ραμσής ΙΙΙ με τους Sherden που αιχμαλώτισαν σε διάφορες μάχες[43]. Στην στήλη του Setemhebu της εποχής του Merenptah

34. Manassa 2003, 7-8·Spalinger 2003, 171·Gilan 2013, 58.
35. Ενδεικτικά Spalinger 2003, 172-173· Cline 1995, 271·Bryce 2016, 2.
36. Gardiner 1915, 7: P25.
37. Βλ. υποσ. 25.
38. Adams και Cohen 2013, 649 αρ. 2.1.3.
39. Για ένα κατάλογο των πηγών: Adams και Cohen 2013, 649-650.
40. Salimbeti και D'Amato 2015, 29.
41. Morris 2005, 352.
42. Σχετικά με τις γραπτές πηγές για την αναγκαστική εργασία αιχμαλώτων στην Αίγυπτο: Janzen 2013, 220-247.
43. Ραμσής ΙΙ (Adams και Cohen 2013, 648 αρ. 2.1.1), Merenptah (Adams και Cohen 2013,

γίνεται αναφορά σ' ένα οχυρό των Sherden, ενώ στον Πάπυρο Amiens από την περίοδο του Ραμσή ΙΙΙ αναφέρονται Sherden που διαχειρίζονταν ένα κτήμα του βασιλιά και άλλοι να παραδίδουν σιτηρά. Στον Πάπυρο Wilbour γίνεται αναφορά σε 42 Sherden που είναι ιδιοκτήτες γης και στον Πάπυρο της Υιοθεσίας δύο Sherden είναι μάρτυρες σε μία διαθήκη[44]. Επίσης, στον Πάπυρο Harris αναφέρεται ότι ο Ραμσής ΙΙΙ εγκατέστησε Weshesh και Sherden σε κάποια οχυρά[45]. Ωστόσο, κάποιοι από τους Sherden κατόρθωσαν να διατηρήσουν την ιδιαίτερη ταυτότητά τους έως και την εποχή του Osorkon ΙΙ[46], γεγονός που δείχνει ότι είχαν το δικαίωμα να ζουν σύμφωνα με τα δικά τους ήθη και έθιμα. Ανάλογη πολιτική φαίνεται ότι ακολούθησαν και άλλα βασίλεια, όπως δείχνει η περίπτωση της Ugarit, που ήταν υποτελής στους Χετταίους· διάφορα κείμενα αναφέρουν ότι κάποιοι Sherden ήταν ιδιοκτήτες γης, ενώ άλλοι προσέφεραν διαφόρων ειδών υπηρεσίες στο ανάκτορο[47].

Οι Sherden και όλοι οι αιχμάλωτοι πολεμιστές που αναγκάζονταν να προσφέρουν τις στρατιωτικές τους υπηρεσίες στον Αιγύπτιο βασιλιά, γίνονταν ουσιαστικά υποτελείς του· δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν ως μισθοφόροι, αφού προφανώς δεν ήταν ελεύθεροι πλέον να επιλέγουν οι ίδιοι τον εργοδότη τους ή να δρουν ανεξάρτητα. Μακρινό απόηχο αυτής της πρακτικής βρίσκουμε ίσως στην ψευδή ιστορία που αφηγείται ο Οδυσσέας σχετικά με τις επιδρομές που υποτίθεται ότι έκανε στην Αίγυπτο[48]. Σύμφωνα με όσα αναφέρει, οδήγησε εννέα φορές πολεμιστές από την Κρήτη σε ναυτικές επιδρομές με στόχο τον προσπορισμό λείας. Αφού έλαβε μέρος στον Τρωικό πόλεμο, επέστρεψε στην Κρήτη και πραγματοποίησε μία νέα επιδρομή με εννέα πλοία εναντίον της Αιγύπτου. Έπειτα από ένα ταξίδι, που διήρκεσε μόλις τέσσερεις μέρες, έφθασαν στην Αίγυπτο και επιτέθηκαν σε παραθαλάσσιους οικισμούς αιχμαλωτίζοντας γυναίκες και παιδιά. Ο αιγυπτιακός στρατός σύντομα συγκεντρώθηκε και τους νίκησε, ωστόσο ο Οδυσσέας ζήτησε έλεος από τον Αιγύπτιο βασιλιά, ο οποίος τον κράτησε στην υπηρεσία του για επτά χρόνια[49].

Γνωρίζουμε ότι κάποιες πόλεις χρησιμοποιούσαν τον στόλο τους για να παρεμποδίσουν το εμπόριο και την ελεύθερη ναυσιπλοΐα των αντιπάλων τους. Από τις επιστολές του αρχείου της Αμάρνα πληροφορούμαστε ότι ο ηγεμόνας

649 αρ. 2.1.6), Ραμσής ΙΙΙ (Adams και Cohen 2013, 649 αρ. 2.1.9).

44. Στήλη του Setem Hebu (Adams και Cohen 2013, 649 αρ. 2.1.7), Πάπυρος Amiens (Adams και Cohen 2013, 650 αρ. 2.1.10a-b), Πάπυρος Wilbour (Adams και Cohen 2013, 650 αρ. 2.1.11), Πάπυρος της Υιοθεσίας (Adams και Cohen 2013, 650 αρ. 2.1.12).

45. Adams και Cohen 2013, 658 αρ. 7.1.2.

46. Adams και Cohen 2013, 650 αρ. 2.1.18-19.

47. Heltzer 1979· Adams και Cohen 2013, 651.

48. Ομ. Οδ. 14.199-359, 17.431-441.

49. Για μία ενδιαφέρουσα, αν και όχι τόσο καλά τεκμηριωμένη προσπάθεια σύνδεσης αυτής της αφήγησης με τις αναφορές σχετικά με τους Sherden, βλ. Emanuel 2012.

της Βηρυτού επιτέθηκε σε πλοία του ηγεμόνα της Gubla (=Βύβλου)[50], ο ηγεμόνας της Amurru εμπόδισε τα πλοία του ηγεμόνα της Βύβλου να μεταβούν στην Ugarit[51] και ο στόλος της πόλης Arwad χρησιμοποιήθηκε για τον ναυτικό αποκλεισμό της πόλης Sumur[52]. Τα πληρώματα των πλοίων πιθανότατα δεν βρίσκονταν στην έμμισθη υπηρεσία του ηγεμόνα. Αν και αυτό δεν αναφέρεται ρητά στα σωζόμενα κείμενα, μάλλον λειτουργούσαν αυτόνομα ως κουρσάροι, έχοντας την υποχρέωση να αποδίδουν ένα μέρος της λείας τους στον ηγεμόνα που υπηρετούσαν[53].

Στην περιγραφή της μάχης του Kadesh ο Ραμσής ΙΙ ισχυρίζεται ότι ο βασιλιάς του Kadesh άδειασε την χώρα του από άργυρο, για να πληρώσει «όλες τις ξένες χώρες για να μπορέσει να τις φέρει μαζί του να πολεμήσουν»[54]. Συχνά το συγκεκριμένο χωρίο εκλαμβάνεται ως απόδειξη ότι στην μάχη του Kadesh πολέμησαν μισθοφόροι στο πλευρό των Χετταίων[55], αν και πρόκειται για ανυπόστατο, προπαγανδιστικό ισχυρισμό. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η αναφορά ότι η πληρωμή τους γινόταν με άργυρο, κάτι που διαπιστώνεται και σε υστερότερες περιόδους. Μισθοφόροι από διάφορες χώρες του βορρά, οι οποίοι αναφέρονται ως Sherden, Shekelesh, Akawasha, Lukka και Tursha, πολέμησαν στο πλευρό του βασιλιά Merey των Rebu/Lebu κατά την διάρκεια της εκστρατείας του εναντίον της Αιγύπτου, τον πέμπτο χρόνο της βασιλείας του Merenptah, δηλαδή το 1208 π.Χ. (ή εναλλακτικά το 1219 π.Χ.)[56].

Συμπεράσματα

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι διάφορες ομάδες, που δεν βρίσκονταν υπό τον άμεσο έλεγχο κάποιου ηγεμόνα, δρούσαν ως πειρατές στην θάλασσα ή ως ληστές στην ξηρά. Η περίπτωση των Hapiru δείχνει ότι κατά διαστήματα προσέφεραν επ' αμοιβή τις υπηρεσίες τους σε ορισμένα από τα υφιστάμενα βασίλεια, είτε ως εργάτες είτε ως πολεμιστές, ωστόσο σπάνια ενσωματώνονταν στις τοπικές κοινωνικές δομές[57]. Οι θαλάσσιες επιδρομές είχαν εποχικό χαρακτήρα και ήταν μικρής κλίμακας, με στολίσκους που μάλλον δεν ξεπερνούσαν τα 12 πλοία[58]. Το ταξίδι ήταν σχετικά σύντομο: από την Κρήτη έως

50. EA 111: 7-26.
51. EA 126: 7-13.
52. EA 105.
53. Vidal 2008·Gilan 2013, 51.
54. Gardiner 1915, 8: P40-P50.
55. Ενδεικτικά Manassa 2003, 81 υποσ. 21.
56. Manassa 2003· Kopanias 2017.
57. Fleming 2012, 43-45.
58. Wachsmann 1998, 320.

την Αίγυπτο χρειάζονταν μόλις 4 μέρες[59], μόλις 9-11 μέρες από τις ανατολικές ακτές της νότιας ηπειρωτικής Ελλάδας έως και τη νότια Συροπαλαιστίνη και 10-13 μέρες για την επιστροφή· άρα το συνολικό ταξίδι για μία επιδρομή με αφετηρία το Αιγαίο δεν θα διαρκούσε πάνω από 20 μέρες[60].

Το πιθανότερο είναι ότι οι κάτοικοι ορισμένων παράκτιων περιοχών είχαν εξειδικευθεί σε επιδρομές αυτού του είδους. Επρόκειτο για περιοχές που δεν βρίσκονταν κάτω από τον απόλυτο έλεγχο ενός ανακτορικού κέντρου, είτε στο Αιγαίο είτε στην Ανατολία[61]. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η χώρα της Lukka αποτελούσε ιδανικό ορμητήριο για τέτοιες επιχειρήσεις. Ήταν μία περιοχή ορεινή, με πολύ δύσκολη πρόσβαση από το εσωτερικό της Ανατολίας, η οποία δεν βρισκόταν υπό τον έλεγχο ενός τοπικού βασιλιά, αλλά ήταν διασπασμένη σε μικρές πόλεις-κράτη, ενώ ο έλεγχος του χετταίου βασιλιά ποτέ δεν υπήρξε απόλυτος σ' αυτήν την περιοχή. Από την άλλη πλευρά, βρισκόταν κοντά στις πλούσιες πόλεις της Συροπαλαιστίνης, της Κύπρου και της Αιγύπτου, ενώ από εκεί περνούσε ο θαλάσσιος εμπορικός δρόμος που συνέδεε το Αιγαίο με την Ανατολή.

Αυτές οι επιδρομές δεν μπορούσαν να γίνουν δίχως οργάνωση και καλή προετοιμασία. Ήταν απαραίτητη η σύμπραξη ενός επαρκούς αριθμού ανδρών εξοικειωμένων με την τέχνη του πολέμου και την ναυσιπλοΐα, καθώς επίσης και πλοηγών που γνώριζαν τις περιοχές, στις οποίες επρόκειτο να πλεύσουν. Είναι βέβαιο ότι αυτές οι ομάδες ληστών και πειρατών είχαν στρατιωτική ιεραρχία, όπως συνέβαινε και κατά τους ιστορικούς χρόνους. Παραδείγματος χάριν, οι Μύριοι, που υπηρέτησαν τον Αρταξέρξη ΙΙ, είχαν δικούς τους αξιωματικούς και στρατηγούς, υπήρχε μισθολογική κλιμάκωση ανάλογα με την βαθμίδα και τα πειθαρχικά παραπτώματα τιμωρούνταν με αυστηρότητα. Αποτελούσαν ένα μισθοφορικό μεν στράτευμα, το οποίο όμως λειτουργούσε σαν τακτικός στρατός. Οι πολυάριθμοι ξένοι μισθοφόροι, που ακολούθησαν τον Merey στην εκστρατεία του κατά της Αιγύπτου, οι οποίοι ξεπερνούσαν κατά πολύ τις 3.000[62], σίγουρα είχαν μία αντίστοιχη στρατιωτική οργάνωση και κάθε ομάδα θα είχε τον δικό της στρατιωτικό ηγέτη, όπως συνέβαινε και στην προαναφερθείσα περίπτωση των πολεμιστών Hapiru στο Mari που τελούσαν υπό τις διαταγές τριών δικών τους ηγετών[63].

Μέχρι και το τέλος της βασιλείας του Ραμσή ΙΙ οι πειρατές και οι ληστές φαίνεται ότι δεν αποτελούσαν σοβαρό πρόβλημα για τα διάφορα μεγάλα και μικρά κράτη της Ανατολικής Μεσογείου, ή τουλάχιστον κάτι τέτοιο δεν προ-

59. Ομ. Οδ. 14.257· Στράβων 10.4.5 (Emanuel 2012, 5 υποσ. 16).
60. Yasur-Landau 2010, 113, 179-180· Salimbeti και D'Amato 2015, 31.
61. Πρβλ. Redford 2006, 10.
62. Breasted 1906, 253-256· Manassa 2003, 56 και Kopanias 2018β.
63. Βλ. υποσ. 18.

κύπτει από τα σωζόμενα κείμενα. Αυτή η κατάσταση όμως άλλαξε κατά την περίοδο της βασιλείας του Merenptah. Η αποδυνάμωση και αργότερα η κατάρρευση πολλών μεγάλων ανακτορικών κέντρων επέτρεψε στους κατοίκους περισσοτέρων περιοχών να ασχοληθούν με την προσοδοφόρα ασχολία της πειρατείας για ίδιον όφελος[64]. Οι νέες ελίτ που διαμορφώθηκαν στο Αιγαίο από την ΥΕ ΙΙΙΓ μέση περίοδο και εξής είχαν την έδρα τους κυρίως σε παράκτιους οικισμούς, επειδή πλέον η κατοχή πλοίων αποτελούσε προϋπόθεση για να μπορεί κάποιος να ανήκει στην ελίτ[65]. Κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο αυξάνονται οι παραστάσεις πλοίων στην αγγειογραφία, καθώς και οι σκηνές ναυμαχίας ή επίθεσης με πλοία σε οικισμούς[66], ενώ αλλάζει και ο σχεδιασμός των πλοίων, έτσι ώστε αυτά να γίνουν πιο γρήγορα και αποτελεσματικά[67]. Η πειρατεία αποτέλεσε ουσιαστικά μέσον κοινωνικής ανέλιξης και καταξίωσης. Από αρχαιολογικές και γραπτές πηγές γνωρίζουμε ότι έλληνες μισθοφόροι συνέχισαν να δραστηριοποιούνται στην ανατολική Μεσόγειο, τουλάχιστον από τον 8ο και 7ο αιώνα και εξής[68]. Δεν ήταν πένητες, οι οποίοι προσπαθούσαν να εξασφαλίσουν την επιβίωσή τους με αυτόν τον τρόπο, αλλά μέλη της ελίτ, που επέλεξαν να εγκαταλείψουν τις πόλεις τους λόγω πολέμων, πολιτικών ή οικονομικών προβλημάτων[69] ή αναζητώντας πλούτη και δόξα κατά τα Ομηρικά πρότυπα[70].

Βιβλιογραφία

Adams M. J.– M. E. Cohen 2013. "The 'Sea Peoples' in Primary Sources", στο A.E. Killebrew – G. Lehmann (επιμ.), *The Philistines and other "Sea Peoples" in text and archaeology, Atlanta*, 645-664.

Ahlström G.W. 1986. *Who Were the Israelites?* Winon Lake.

Artzy M. 1997. "Nomads of the Sea", στο S. Swiny – R.L. Hohlfelder – H. Wylde Swiny (επιμ.), *Res Maritimae: Cyprus and the Eastern Mediterranean from Prehistory to Late Antiquity*, Atlanta, GA, 1-16.

Beckman G.M. – T.R. Bryce – E.H. Cline 2011. *The Ahhiyawa Texts*. Atlanta, GA.

Breasted J.H. 1906. *Ancient Records of Egypt*, Τόμ. III, *Historical Documents from the earliest times to the Persian conquest*, Chicago.

64. Artzy 1997.
65. Crielaard 2006, 291-292· 2011· Kramer-Hajos 2012.
66. Γενικά για την εικονογραφία της ΥΕΙΙΙΓ: Papadopoulos 2009.
67. Crielaard 2006, 280.
68. Niemeier 2001, 16-21.
69. Stein-Hilkeskamp 1989, 81-84.
70. Niemeier 2001, 24.

Bryce T.R. 2005. *The Kingdom of the Hittites*, Oxford.

_____ 2016. "The land of Hiyawa (Que) revisited", *Anatolian Studies* 66, 67-79.

Casson L. 1991. *The Ancient Mariners*, New Jersey.

Cifola B. 1994. "The role of the Sea Peoples at the end of the Late Bronze Age. A reassessment of textual and archaeological evidence", *Oriens Antiqvi Miscellanea* 1, 1-57.

Cline E.H. 1995. "Tinker, tailor, soldier, sailor: Minoans and Mycenaeans abroad", στο R. Laffineur – W.-D.Niemeier (επιμ.), *Politeia. Society and State in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 5th International Aegean Conference*, Liège/Austin, 265-287.

Crielaard J.P. 2006. "Basileis at sea: elites and external contacts in the Euboean gulf region from the end of the Bronze Age to the beginning of the Iron Age", στο S. Deger-Jalkotzy – I.S. Lemos (επιμ.), *Ancient Greece. From the Mycenaean palaces to the Age of Homer*, Edinburgh, 271-297.

_____ 2011. "The "Wanax to Basileus Model" Reconsidered: Authority and Ideology after the Collapse of the Mycenaean Palaces", στο A. Mazarakis-Ainian – W.D.E. Coulson (επιμ.), *The "Dark Ages" revisited. Acts of an international symposium in memory of William D.E. Coulson, University of Thessaly, Volos, 14-17 June 2007*, Volos, 83-111.

Darnell J.C. 1991. "Supposed Depictions of Hittites in the Amarna Period", *SAK* 18, 113-140.

Emanuel, J. 2012. "Cretan Lie and Historical Truth: Examining Odysseus' Raid on Egypt in its Late Bronze Age Context", στο V. Bers – D. Elmer – D. Frame – L. Muellner (επιμ.), *Donum Natalicium Digitaliter Confectum Gregorio Nagy Septuagenario a Discipulis Collegis Familiaribus Oblatum*, Washington, DC, 1-41.

_____ 2013. "ŠRDN from the Sea: The Arrival, Integration, and Acculturation of a Sea People", *Journal of the Ancient Egyptian Interconnections*, 14-27.

Fleming D.E. 2012. "People Without Town: The "apiru" in the Amarna Evidence", στο R. Hasselbach – N. Pat-El (επιμ.), *Language and nature. Papers presented to John Huehnergard on the occasion of his 60th birthday*, Chicago, 39-50.

Gardiner A. 1915. *The Kadesh Inscriptions of Ramesses II*, Oxford.

Gilan A. 2013. "Pirates in the Mediterranean - A View from the Bronze Age", στο N. Jaspert – S. Kolditz (επιμ.), *Seeraum im Mittelmeerraum. Piraterie, Korsarentum und maritime Gewalt von der Antike bis zur Neuzeit*, Paderborn, 49-66.

Helck W. 1971. *Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr.*, Wiesbaden.

Heltzer M. 1979. "Some Questions Concerning the Sherdana in Ugarit", *Israel Oriental Studies* 9, 9-16.

Janzen M. 2013. *The Iconography of Humiliation: The Depiction and Treatment of bound Foreigners in New Kingdom Egypt*, Ph.D. Thesis, University of Memphis.

Jung R. 2009. "Pirates of the Aegean: Italy, the East Aegean, Cyprus at the end of the Second Millenium BC", στο V. Karageorghis – O. Kouka (επιμ.), *Cyprus and the East Aegean: intercultural contacts from 3000 to 500 BC: an international archaeological symposium held at Pythagoreion, Samos, October 17th - 18th 2008*, Nicosia, 72-93.

Kelder J.M. 2010. "The Egyptian Interest in Mycenaean Greece", *Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap 'Ex Oriente Lux' Jaarbericht: Annuaire de la Societé Orientale* 42,125-140.

Killebrew A.E. 2014. "Hybridity, Hapiru, and the Archaeology of Ethnicity in Second Millennium BCE Western Asia", στο J. McInerney (επιμ.), *A companion to ethnicity in the ancient Mediterranean*, Chichester, West Sussex, 142-157.

Kitchen K.A. 1979. *Ramesside Inscriptions*, Τόμ. 2, Oxford.

_____1985. *Pharaoh Triumphant: The Life and Times of Ramesses II, King of Egypt,* 3rd ed., Warminster.

Kopanias, K. 2015. "From the Mythical Atreus to the Ruler Attarissiya. Aegean Kingship in the Late Bronze Age through the Prism of Near Eastern Texts", στο I. Kaiser – O. Kouka – D. Panagiotopoulos (επιμ.), *Ein Minoer im Exil. Festschrift zum 65. Geburtstag von Wolf-Dietrich Niemeier*, Bonn, 211-222.

_____ 2017. "Mercenaries or Refugees? The Evidence from the Inscriptions of Merenptah on the 'Sea Peoples'." *Journal of Greek Archaeology 2*: 119-134.

_____ 2018. "Deconstructing Achilles. The Stories about Piyamaradu and the Making of a Homeric Hero." στο P. Pavúk, V. Klontza-Jaklová και A. Harding (επιμ.), *ΕΥΔΑΙΜΩΝ. Studies in Honor of Jan Bouzek*, Prague, 31-69.

Kramer-Hajos M. 2012. "Sailor-Warriors and the End of the Bronze Age along the Euboean Gulf", στο Α. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Αρχαιολογικό Έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 3, 2009. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης*, Βόλος 12.3-15.3.2009, Βόλος, 811-821.

Manassa C. 2003. *The Great Karnak inscription of Merneptah: grand strategy in the 13th century BC.*, New Haven.

Mantzourani E. – K. Kopanias – I. Voskos (υπό έκδ.), "A Great King on Alashia? The Archaeological and Textual Evidence", στο J. M. Kelder – W.J.I. Waal (επιμ.), *From LUGAL.GAL to WANAX? A One-day Workshop held at Leiden University on 14 October 2016 on Kingship and State Formation in the Late Bronze Age Aegean*, Leiden.

Marsio Cole L. 2004. *The economic organization of Southern Canaan in the Late Bronze Age: A synthesis of the textual and archaeological data*, Ph.D. Thesis, University of Arizona.

Mee C. 2008. "Mycenaean Greece, the Aegean, and beyond", στο C.W. Shelmerdine (επιμ.), *The Cambridge companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge, 362-386.

Moran W.L. 1992. *The Amarna Letters*, Baltimore, London.

Morris E.F. 2005. *The Architecture of Imperialism: Military Bases and the Evolution of Foreign Policy in Egypt's New Kingdom*, Leiden.

Mumford G. 2015. "The Amman Airport Structure: A Re-assessment of its Date-Range, Function and Overall Role in the Levant", στο T.P. Harrison (επιμ.), *Walls of the Prince. Egyptian interactions with Southwest Asia in antiquity; essays in honour of John S. Holladay, Jr*, Leiden, 89-198.

Na'aman N. 2005a. "Ḫabiru and Hebrews: The Transfer of a Social Term to the Literary Sphere", στο *Canaan in the Second Millennium B.C.E. Collected essays*. Τόμ. 2, Winona Lake, IN, 252-274.

_____ 2005b. "The Town of Ibirta and the Relations of the "Apiru" and the Shasu", στο *Canaan in the Second Millennium B.C.E. Collected essays*. Τόμ. 2, Winona Lake, IN, 275-279.

Niemeier W.-D. 2001. "Archaic Greeks in the Orient: Textual and Archaeological Evidence", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 322, 11-32.

Ormerod H.A. 1924. *Piracy in the Ancient World. An Essay in Mediterranean History*, Liverpool.

Panagiotopoulos D. 2007. "Chronik einer Begegnung. Ägypten und die Ägäis in der Bronzezeit", στο *Galerie, Städelsches Kunstinstitut und Städtische (επιμ.), Ägypten - Griechenland - Rom. Abwehr und Berührung*, Frankfurt am Main, 34-49.

Papadopoulos A. 2009. "Warriors, Hunters and Ships in the Late Helladic IIIC Aegean: Changes in the Iconography of Warfare?", στο C. Bachhuber – R.G. Roberts (επιμ.), *Forces of transformation. The end of the Bronze Age in the Mediterranean: Proceedings of an international symposium held at St. John's College, University of Oxford 25-6th March, 2006*, Oxford, Oakville, CT, 69-77.

Parkinson R.B. – L. Schofield. 1995. "Images of Mycenaeans: a recently acquired Papyrus from El-Amarna", στο W.V. Davies – L. Schofield (επιμ.), *Egypt, the Aegean and the Levant: Interconnections in the Second Millennium BC*, London, 125-126.

Rata C.G. 2013. "The Emergence of Israel in Canaan: An Update and Criticism", *TTJ* 16 (2), 89-117.

Redford D.B. 2006. "The Tjeker", *Scripta Mediterranea* 27-28, 9-14.

Salimbeti A. – R. D'Amato. 2015. *Sea Peoples of the Bronze Age Mediterranean c.1400 BC-1000 BC.*, Oxford.

Schofield L .– R. Parkinson 1994. "Of Helmets and Heretics: A Possible Egyptian Representation of Mycenaean Warriors on a Papyrus from El-Amarna", *BSA* 89, 157-170.

Spalinger, A. 2003. "The Battle of Kadesh: the Chariot Frieze at Abydos", *Ägypten und Levante* 13, 163-199.

Stein-Hilkeskamp, E. 1989. *Adelskultur und Polisgesellschaft: Studien zum griechischen Adel in archaischer und klassischer Zeit*, Stuttgart.

Vidal J. 2008. "The Men of Arwad, Mercenaries of the Sea", *Bibliotheca Orientalis* 65 (1-2), 5-15.

Wachsmann S. (επιμ.) 1998. *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*, College Station, Texas.

_____ 2000. "To the Sea of the Philistines", στο D.W. Jones (επιμ.), *External relations of early Iron Age Crete, 1100-600 B.C.*, Dubuque, IO, 103-143.

Yasur-Landau A. 2010. *The Philistines and Aegean migration at the end of the Late Bronze Age*, Cambridge.